

Mithra kultus

Kušaani riigis ja iraani usundis

Jaan Lahe

Mithra on mitmepalgeline indoeuroopa jumalus,¹ kes oli seotud erinevate valdkondade ja funktsioonidega. Ta oli kosmilise ja sotsiaalse korra jumal, kes oli eriliselt seotud lepinguliste suhetega; sõjajumal, saatusejumal, kohtumõistja surnute üle, viljakusjumal, kellel oli eriline side veega ning valguse- ja päikesejumal.² Me kohtame Mithrat erinevates religioonides ja kultuuriruumides: Mitanni riigis,³ veedadeaegses Indias,⁴

¹ Mithra kui indoeuroopa jumaluse kohta vt Jaan Puhvel. Mithra as an Indo-European Divinity. — *Études Mithraïques*. (Acta Iranica. Vol. 17. Actes de Congrès, Vol. IV.) Téhéran-Liège: Bibliothèque Pahlavi (Distributed E. J. Brill, Leiden), 1978, lk 335–344; H. W. Bailey. The Second Stratum of the Indo-Iranian Gods. — John R. Hinnells (koost). *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*. Vol. 1. Manchester: Manchester University Press, 1975, lk 1–20.

² Mithra erinevate funktsioonide kohta vt Jaan Lahe. Mithra kultus Rooma keisririigis. — *Tuna*, 2005, nr 3, lk 10–11.

³ Mithra kohta Mitanni riigis vt Paul Thieme. The “Aryan” Gods of the Mitanni Treaties. — *Journal of American Oriental Society* (= JAOS), 1960, nr 3, Vol. 80, lk 301–317.

⁴ Mithra kohta veedades vt Georges Dumézil. *Mitra-Varuna: An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty*. New York: Zone, 1988; Jan Gonda. *Mitra in India*. — *Mithraic Studies 1975*, lk 40–52; Jan Gonda. *The Vedic God Mitra*. Leiden: Brill, 1972.

Iraanis,⁵ Väike-Aasias⁶ ja viimaks ka Rooma keisririigis, kus 1. sajandi lõpus pKr sündis uus, temale pühendatud müsteeriumikultus, mis levis eriti Itaalias ja Rooma läänepoolsetes piiriproovintsidetes.⁷

Mithrakultus levis Hispaaniast Kesk-Aasiani — jälgi sellest võib leida ka Armeenia⁸ ja Gruusia territooriumilt. Ent eriti mõjuvõimas oli see Iraani kultuuripiirkonnas — Pärsias, Meedias, Baktrias ja Sogdianas. Kesk-Aasia aladel (Baktria, Sogdiana) elanud iraani hõimud kuulusid sajandeid multikultuursesse ja -religioosesse Kušaani riiki. Käesoleva artikli eesmärk on vastata küsimusele, milline oli Mithra roll Kušaani riigi panteonis ja millised olid Kušaani impeeriumis austatud Mithra seosed juba *Avestas* ja Ahhemeniidide ajastu religioonis leiduva jumal Mithraga. Katsudes sellele küsimusele vastata, tuleb esmalt põgusalt käsitleda Mithrat iraani usundis väljaspool Kušaani riiki.

1. Mithra kultus iraani usundis

Vanimad allikad Mithra kultuse kohta muinaspärsia (iraani) usundis pärinevad Ahhemeniidide ajajärgust (6.–4. saj eKr), milleks on 10.

⁵ Mithra kohta Iraani religiooniloos vt Richard Nelson Frye. *Mithra in Iranian History*. — *Mithraic Studies* 1975, lk 62–67; Richard Nelson Freye. *Mithra in Iranian Archaeology*. — *Études Mithraïques* 1978, lk 205–212; Paul Thieme. *Mithra in the Avesta*. — *Études Mithraïques* 1978, lk 501–510; A. D. H. Bivar (koost). *The Personalities of Mithra in Archaeology and Literature*. (Biennial Yarshater Lecture Series = BYLS.) University of California, Los Angeles (December 5–9, 1994), 1. New York: Bibliotheca Persica Press, 1998.

⁶ Mithra kohta hellenistlikus Väike-Aasias vt Elmar Schwertheim. *Monumente des Mithraskultes in Kommagene*. — *Antike Welt*, 1975, nr 6, lk 63–68; Christian Marek. *Geschichte Kleinasiens in der Antike*. München: Beck, 2010, lk 63, 214, 627, 635; Friedrich Karl Dörner. *Mithras in Kommagene*. — *Études Mithraïques* 1978, lk 123–133; Helmut Waldmann. *Der kommagenische Mazdaismus*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1991; Gottkönige am Euphrat. Jörg Wagner (koost). *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*. Darmstadt-Mainz: Philipp von Zabern, 2012.

⁷ Mithra kultuse kohta Rooma keisririigis vt Reinhold Merkelbach. *Mithras: Ein persisch-römischer Mysterienkult*. Weinheim: Beltz Athenäum Verlag, 1994; Manfred Clauss. *Mithras Kult und Mysterium*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2012.

⁸ Reinhold Merkelbach 1994, lk 46–50; Дэвид Лэнг. *Армяне: Народ-созидатель*. Москва: Центрполиграф, 2004, lk 150.

*Jašt (Mihra-Jašt)*⁹ ja Ahhemeniidide kuningate raidkirjad.¹⁰ Juurde võib veel lugeda teateid mõnedelt antiikautoritelt (Xenophon, Plutarchos, Ktesias, Duris), aga need ei lisa uut olulist informatsiooni, vaid üksnes täiendavad Iraani allikatest pärinevaid andmeid.¹¹

Nii nagu Mitra¹² veedades, on ka Mithra *Mihra-Jaštis* seotud kosmilise korra (muinaspärsia k *aša*)¹³ ja sotsiaalsete sidemetega, nagu lepingud, sõprus, abielu, veresugulus.¹⁴ Ta valvab lepingutest kinni pidamise järele ja karistab lepingurikkujaid ning petiseid.¹⁵ Kuna Pärsias oli tavaks pitseerida lepinguid tule juures, seostub Mithra ka viimasega.¹⁶ Mithra veab enda järel päikesekaarikut,¹⁷ kuid *Mihra-Jaštis* ta Päikesega ei samastu,¹⁸ vaid ilmselt hoopis Päikese eel ilmuva koidutähena (s.t planeet

⁹ Vt tõlkeid: Die *Yāšt's* des Avesta. Tlk Herman Lommel. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1927 ja Ilya Gershevitch. *The Avestan Hymn to Mithra with an Introduction: Translation and Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press, 1967. Gershevitch dateerib Mihra-Jašti 5. saj II poolde eKr, Gherardo Gnoli aga 5. või 4. sajandisse (Gherardo Gnoli. *Sol persice Mitra*. — Ugo Bianchi (koost). *Mysteria Mithrae*. Leiden: Brill, 1979, lk 725–740.

¹⁰ Esinduslik valik Ahhemeniidide raidkirju on publitseeritud väljaandes *Les inscriptions de la Perse achéménide* (koost Pierre Lecoq). Paris: Gallimard, 1997; vt ka tõlkeid kogumikust *Die Altpersischen Inschriften der Achaimeniden* (koost Rüdiger Schmidt). Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2009.

¹¹ Eeskätt teatavad antiikautorid vande andmisest Mithra nimel. Xenophoni järgi vandusid Mithra nimel Artabanos (*Cyroupaideia* VII 5, 53) ja Kyros (*Oeconomicus* IV, 24). Plutarchos teatab, et viimane Ahhemeniidide kuningas vannutas oma kammerteenrit mõtlema Mithrale ja rääkima tótt (*Bioi parallēloi, Bios Alexandrou*, 30).

¹² Nimekuju Mitra kasutatakse käesolevas artiklis vaid veedades mainitud jumaluse tähistamiseks, et eristada teda sarnase nimega Iraani (Mithra) ja Rooma (Mithras) jumalusest.

¹³ Ta on jumal, kes juhib inimesi korra (*aša*) teerajal (Jašt 10, 86). *Aša* (vastab veedade mõistele *řta*) on kosmiline kord, mis hõlmab nii looduses kui ka sotsiaalses- ja usuelus valitsevaid reegleid. Vt selle kohta Henrik Samuel Nyberg. *Die Religionen des Alten Irans*. Osnabrück: Otto Zeller, 1966, lk 129–133; Michael Stausberg. *Zarathustra und seine Religion*. München: Beck, 2011, lk 38–40.

¹⁴ Jašt 10, 116. Seetóttu iseloomustab H. S. Nyberg Mithrat kui „eeskätt sotsiaalset jumalat“ (H. S. Nyberg 1966, lk 60).

¹⁵ Jašt 10, 1–2. 18.

¹⁶ Jašt 10, 127.

¹⁷ Jašt 10, 13.

¹⁸ Kõige selgemalt ilmneb see hümní lõpus, kus koos Mithra ja Ahuraga nimetatakse austusväärsete olendite hulgas tähti, Päikest ja Kuud. Seega eristuvad Päike ja Kuu selgelt Mithrast. Ka Curtius Rufus kirjutab, et Dareios III pöördus enne lahingut Päikesega, Mithra ja tule poole (*Historiae* IV 13, 12), mistóttu tuleb Mithrat ja Päikest pidada erinevateks jumalateks.

Veenusega).¹⁹ Lisaks sellele on Mithra vereohvrite isand ja vihmaandja, kes vastutab taimekasvu eest.²⁰

Vanimates Ahhemeniidide raidkirjades Mithrat ei mainita — neis esineb üksnes Ahura Mazdāh kui looja ja õnnetooja, keda peetakse ka kuningavõimu rajajaks.²¹ Esmakordselt ilmub Mithra alles Artaxerxes II (404–359 eKr) Susast ja Ekbatanast pärinevates raidkirjades, kus teda mainitakse kuninga kaitsjana koos Ahura Mazdāh ja Anāhitā'ga.²² Samad jumalad esinevad koos ka tema järeltulija, Artaxerxes III (359–338 eKr) raidkirjades. Jumalad võivad esineda erinevates kombinatsioonides: ühes Artaxerxes II raidkirjas (A²Hb) esineb Mithra üksinda, ühes Artaxerxes III raidkirjas (A³Pa 24–26) esinevad aga Ahura Mazdāh ja Mithra koos. Mithral on neis raidkirjades antud eeskätt kaitsejumala funktsioon — raidkirjas A²Hb palub kuningas temalt kaitset eeskätt endale („Mithra, kaitse mind!“), raidkirjas A³Pa 24–26 aga endale, oma rajatistele ja maale (rahvale).

Partia riigis ehk Aršakiidide perioodil (3. saj eKr – 3. saj pKr) hakatakse Mithrat samastama Päikesega.²³ Vanim teade selle kohta pärineb geograaf Strabonilt, kes ütleb, et pärslased nimetavad Päikest (Heliost) Mithraks.²⁴ Sassaniidide ajajärgul (3.–7. saj pKr) lisandub Mithrale veel üks uus funktsioon — temast saab kohtumõistja surnute hingede üle.²⁵ Hilistes apokalüptilistes tekstides, mis on kirja pandud juba islami ajajärgul, võib Mithra (Mihr) esineda võitlejana kurjuse jõudude vastu

¹⁹ R. Gordon arvab, et sellega seletub ka Herodotose teade, mille kohaselt pärslased olevat samastanud Mithrat Aphroditega (*Historia* I, 131). Vt Richard Gordon. Mithras. — *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Vol. 8. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2000, lk 287.

²⁰ Jašt 10, 61.

²¹ Nii juba Dareios I raidkirjades. Vt Michael Stausberg. *Die Religion Zarathustras. Geschichte — Gegenwart — Rituale*. Vol. 1. Stuttgart: Kohlhammer, 2002, lk 166–167.

²² A2Sd; A2Ha. A2Hb. Vt Rüdiger Schmidt. *Die Altpersischen Inschriften der Achaimendiden*, lk 187 ja 194–197.

²³ Seda tõendab fakt, et sõna *mih*r hakkab pärsia keeles Päikest tähistama just Partia ajajärgul. Vt Richard N. Frye. *Mithra in Iranian History*. — *Mithraic Studies* 1975, lk 66. Uuspärsia keeles on *mih*r nii 'sõprus, armastus' kui ka 'Päike' (*ibid.*).

²⁴ *Geographica* XV, 3,13, lk 732 C.

²⁵ Nii näiteks teoses *Dātestān i Dēnik* (30, 10), ent siin esineb ta kohtupidamisel hinge üle koos teiste jumalustega: Ohrmazd (= Ahura Mazdāh), Wahman (= Vohu Manah), Sroš (= Sraoša), Rašan (= Rašnu). Ühes varasemas tekstis (*Vidēvdāt*), on hinge üle kohtumõistjateks jumalate kolmik Mithra, Zruuan ja Vohu Manah. Vt Shaul Shaked. *Mih*r the Judge. — *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*. 1980, nr 2, lk 1–30.

apokalüptilises sõjas.²⁶ Mõlemal juhul on selle kujutluse taustaks käsitlus Mithrast kui jumalast, kes esindab õiglust ja tõde.

Juba Ahhemeniidide ajajärgul peeti Mithra auks *mithrakana*-püha. Straboni andmetel ohverdati Partia ajajärgul Armeenias sel pühal 20 000 hobust.²⁷ *Mithrakana* on püsinud zoroastrismi järgijate hulgas Iraanis kuni tänaseni. Kui tänapäeval ohverdatakse sel pühal vaid väikeloomi, siis Mary Boyce andmetel ohverdati veel 19. sajandil ka veiseid.²⁸

2. Mithra Kušaani riigis

2.1. Lühiülevaade Kušaani riigi ajaloost ja kultuurikontaktidest

Kušaani riik asus praeguse Afganistani, Pakistani ja India territooriumil, hõlmates ka piirkondi praeguse Tadžikistani, Usbekistani, Türkmenistani ja Kasahstani aladel. Riigi rajasid Hiina loodepiirilt Gansust, täpselt selle põhjaosast Lanzhou piirkonnast väljarännanud hõimud, kes on Hiina allikates tuntud *ta-yue-zhi* nime all,²⁹ mida ajaloolased nimetavad ka „suure Kuu hõimuks“ (*ta* — ‘suur’; *yue* — ‘Kuu’; *zhi* — ‘inimesed, hõim’). Kuu oli kušaanide tähtis jumalus, nagu tõendab hulk Kuujumala kujutisi nende müntidel.³⁰ *Ta-yue-zhi* hõimude etniline päritolu ei ole selge.³¹ Neid on peetud turgi hõimudeks,³² kuid osa uurijaid samas-

²⁶ Nii näiteks teostes *Zand-i Wahman Yasn* (7, 31–36) ja *Jāmāsp Nāmāg* (77). Ent nagu kohtumõistmisel hinge üle, pole tal ka siin otsustavat rolli, s.t ta on üks paljudest pimeduse vastu võitlejatest, mitte ainus ega peamine.

²⁷ *Geographica*, XI, 14, 9.

²⁸ Mary Boyce. *Mihragan among the Irani Zoroastrians*. — *Mithraic Studies* 1975, lk 108.

²⁹ Vt K. Enoki, G. A. Koshelenko ja Z. Haidary. *The Yüeh-chih and their Migrations*. — János Harmatta, B. N. Puri ja G. F. Etemadi (koost). *History of Civilizations of Central Asia*. Vol. 2: *The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250*. Paris: Unesco Publishing, 1994, lk 171.

³⁰ Krishna Chandra Sagar. *Foreign Influence on Ancient India*. New Delhi: Northern Book Centre, 1992, lk 161. J. Harmatta juhib tähelepanu, et Kušaani valitseja Vima Kadfises kannab oma raidkirjas DN 1 epiteeti *mahozinigo* ('kuujumala kaitsealune'). Selle põhjal oletab Harmatta, et Kušaani dünastia algne jumalik patroon oli muinasiraani kuujumal. Vt János Harmatta, B. N. Buri, L. Lekekov, S. Humayun, Dines Chandra Sircar. *Religions in the Kushan Empire*. — *History of Civilizations of Central Asia*. Vol. 2, 1994, lk 319.

³¹ K. Enoki, G. A. Koshelenko ja Z. Haidary 1994, lk 171–174.

³² K. C. Sagar 1992, lk 163.

tab neid ka tohaaride või sküütidega, s.t indoeuroopa hõimudega.³³ Sel juhul oleksid *ta-yue-zhi* hõimud teadaolevalt kõige idapoolsemad indoeuroopa hõimud. Hüpoteesi *ta-yue-zhi* hõimude indoeuroopa päritolust toetab kušaanide tihe seotus Iraani traditsiooniga.³⁴

Hiina allikate järgi lahkusid *ta-yue-zhi* hõimud oma kodumaalt hunnide (*xiongnu*) sissetungi tõttu.³⁵ 2. saj eKr³⁶ vallutasid *ta-yue-zhi* hõimud Iaxartese (Sõrdarja) ja Oxose (Amudarja) jõgede vahel asunud territooriumi Kesk-Aasias, mida tollal asustasid Iraani päritoluga sküüdi ja partia hõimud.³⁷ India allikates on esimesed neist tuntud šakade, teised pahlavate nime all. Uutel hõivatud aladel muutusid *ta-yue-zhi* rändhõimud paikseks.³⁸

Pärast Iaxartese ja Oxose vahele jäänud alade hõivamist jätkasid *ta-yue-zhi* hõimud uute piirkondade vallutamist. Ajavahemikus 140–130 eKr alistasid nad praeguses Põhja-Afganistanis asunud hellenistliku Kreeka-Baktria riigi ning asusid elama selle territooriumile.³⁹ 48. a eKr eraldus Kreeka-Baktria riigi territooriumi vallutanud hõimudest üks, kušaanid (*guishuang*), ning rändas Baktriat välja. Kušaanid vallutasid naaberriigi Gandhara, mis paiknes praeguse Afganistani ja Pakistani territooriumil, mida valitsesid samuti kreeklased.⁴⁰ Nende

³³ K. Enoki, G. A. Koshelenko ja Z. Haidary 1994, lk 173–174.

³⁴ Sellele on tähelepanu juhtinud mitmed uurijad, näiteks David W. Macdowall osutab, et Kušaanid kuningas kannab iraani nomaadide riietust, tal on iraani päriselised pead ja et seda riietust kannavad kušaanid aristokraatia liikmed ametlikel skulptuuridel Surkh Kotalis ja Mathuras ning vanadel budistlikel reljeefidel. Vt David MacDowall. Mithra's Planetary Setting in the Coinage of the Great Kushans. — Études Mithraïques 1978, lk 307; Fussman (Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient, 1975, lk 37; viidatud MacDowalli vahendusel) jõuab järeldusele, et kolmkeelsed kaljusse raiutud raidkirjad kõrvalistes paikades ja kuldmüntide kasutuselevõtt kušaanide poolt olid teadlikud Ahhemeniidide tegude imitatsioonid, sest kušaanid üritasid end näidata Ahhemeniidide järeltulijatena, kuningatena, kes olid hoidnud alal iraani väärtusi ning kasutanud neid Iraani taaselustamise instrumentidena Aleksander Suure järeltulijate vastu (*ibid.*, lk 308).

³⁵ K. C. Sagar 1992, lk 162. Vt ka K. Enoki jt 1994, lk 171 jj. ja Alain Danielou. India ajalugu. Inglise keelest tõlkinud ja kommenteerinud Martti Kalda. Tallinn: Valgus, 2003, lk 136.

³⁶ Dateerimise kohta vt K. Enoki jt 1994, lk 175–176.

³⁷ K. C. Sagar 1992, lk 162–163.

³⁸ *Ibid.*, lk 162.

³⁹ Baktria hõivamise kohta vt lähemalt: K. Enoki jt 1994, lk 179–180.

⁴⁰ K. C. Sagar 1992, lk 163.

vallutustega pandigi alus Kušaani riigile, mis alistas hiljem veelgi väikseid kreeklaste, sküütide ja partialaste kuningriike, kujunedes tõeliseks impeeriumiks, mis oli tihedates diplomaatilistes- ja kaubandussuhetes nii Rooma keisririigi kui ka Hiinaga ning kontrollis pikka lõiku Rooma idaprovintsidest läbi Kesk-Aasia Hiinasse kulgevast Siiditeest.⁴¹

Kušaani riigi rajajaks peetakse kušaanide hõimupealikku Kujula Kadfises, kelle juhtimisel toimus väljaränd Baktriast, Gandhāra hõivamine ning keda tuntakse esimese kušaanide kuningana Kadfises I nime all.⁴² Tema valitsusajal sai Kušaani riigist suurriik, mis ulatus Pärsia piirist Induse jõeni. Kadfises I järel tuli võimule tema poeg Kadfises II ehk Wima Kadfises, kes jätkas vallutusi, ühendades Kušaani riigiga Sindhi ala. Tema valitsemisajal ulatusid impeeriumi piirid kuni Mathurā linnani.⁴³ Oma suurima õitsengu saavutas Kušaani riik aga 2. sajandil pKr kuningas Kaniška I⁴⁴ valitsusajal, laiudes Kesk-Aasiast kuni Kesk-Indiani ning sellesse kuulusid Gandhāra, Afganistan, Kashmir ja Pamiiri mäestik.

3. sajandil pKr algas Kušaani riigi langus, mille käigus ühtne impeerium lagunes erinevateks riikideks. On teada, et 3. sajandi keskpaiku eksisteeris endise impeeriumi territooriumil juba neli erinevate kušaani vürstide valitsetud riiki.⁴⁵ Hävingule aitas kaasa ka Aasia uue suurvõimu, Pärsia Sassaniidide esilekerkimine. Sassaniidid vallutasid Kušaani tuumikala Baktria, muutes selle oma impeeriumi osaks. Samal ajal lagunesid ka kušaanide valdused Indias.⁴⁶ Neist osa läks kohaliku kuningadünastia Naagade kätte, osa liideti Sassaniidide riigiga.⁴⁷ Ent väikesed kušaanide riigid säilitasid oma iseseisvuse veel pärast sedagi. 6. sajandil võitlesid need riigid hunnide ja järgnevatel sajanditel moslemite sissetungi vastu. Viimased iseseisvad kušaanide territooriumid langesid moslemitest Safa-

⁴¹ Boris Stawski. *Kunst der Mittelasien: Kuschan*. Leipzig: VEB E. A. Seemann Verlag, 1979, lk 14–15; David MacDowall 1978, lk 306. Siiditee tähtsusest Kušaani riigi majandusele vt ka A. R. Mukhamedjanov. *Economy and Social System in Central Asia*. — *History of Civilizations of Central Asia*. Vol. 2, 1994, lk 287–288.

⁴² Tema elu- ja valitsemisdaatumid on ebatäpsed nagu ka teiste Kušaani valitsejate puhul. K. C. Sagar pakub tema valitsusajaks daatumeid 16–65 või 70–120 pKr (Krishna Chandra Sagar 1992, lk 164).

⁴³ A. Danielou 2003, lk 136.

⁴⁴ *Ibid.*, lk 137–139; K. C. Sagar 1992, lk 167–174.

⁴⁵ *Ibid.*, lk 176.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ *Ibid.*

riidide dünastiale 10. sajandil.⁴⁸ Aga kultuuriline mõju kestis Kušaani riigist endast oluliselt kauem.

Kogu oma ajaloo vältel oli Kušaani riik erinevate tsivilisatsioonide kokkupuuteala.⁴⁹ Kui kušaanid olid iraani hõim, siis võisid nad olla juba oma kujunemisest alates seotud ka muinasiraani tsivilisatsiooniga. Igal juhul on nende tsivilisatsioonis iraani pärandil silmatorkav koht. Kuna kušaanid hõivasid territooriumi, mis oli kuulunud alates Aleksander Suure vallutustest Kreeka tsivilisatsiooni mõjupiirkonda — arvestatav osa Kušaani riigi territooriumist kuulus pärast Aleksander Suure surma Seleukiidide riiki ja ka hiljem asusid seal väiksemad iseseisvad Kreeka riigid (nagu Kreeka-Baktria) —, siis mõistagi oli Kušaani riigis levinud kreeka tsivilisatsioon. Osa Kušaani riigist asus ajaloolisel Loode-India alal ning kuulus seega india kultuuri mõjupiirkonda, ent unustada ei tohiks tihedaid kontakte ka Rooma keisririigiga ja Hiinaga.

2.2. Usundid ja kultused Kušaani riigis

Peamiseks allikaks Kušaani usundite ja kultuste kohta on riigi aladelt leitud mündid, millel on kujutatud erinevaid jumalaid; raidkirjad, mis sisaldavad andmeid jumalate, kultusehitiste ja -personali kohta ning jumalaid kujutavad religioossed skulptuurid ja bareljeefid. Budismi leviku kohta annavad teavet ka kirjalikud allikad (peamiselt kroonikad). Enamik kirjalikust informatsioonist Kušaani impeeriumi religioosete olude kohta pärineb budistlikest allikatest.⁵⁰

Kušaani impeerium oli multikultuurne ja -religioosne, aga iraani keeli rääkivate rahvaste hulgas mängis suurt rolli zoroastrism. Zarathustra õpetus oli hõlmanud Iraani idapoolsed alad juba enne Aleksander Suure vallutusi, kuigi on võimalik, et seal säilis ka mõningaid jälgi zoroastrismieelsetest religioosetest ideedest ja kultustest. Zoroastrismieelse iraani usundi traditsioonid olid valdavad Oxosest põhja poole jäävatel aladel ning säilisid suuremas ulatuses Iraani päritoluga stepinomaadide hul-

⁴⁸ *Ibid.*, lk 177.

⁴⁹ Kušaanide rolli kohta tsivilisatsioonide vahendajatena vt ka Bobodžan G. Gafurov. *The Kushans and World Civilization*. — XIV International Congress of Historical Sciences. San Francisco, August 22–29, 1975, separaat.

⁵⁰ Helmut Humbach. *Mithra in the Kushana period*. — *Mithraic Studies* 1975, lk 135.

gas.⁵¹ Kreeka-Baktria riigi aladel elas arvestatavalt suur hulk kreeklasi, kes järgis oma usundit. Sel territooriumil on tõendatud Zeusi, Poseidoni, Apolloni, Heliose, Heraklese, Dionysose, dioskuuride, Athena, Artemise, Hekate ja Nike kultuste järgmist.⁵² Samuti on kindlaks tehtud, et Ida-Iraanis tõlgendasid kreeklased kohalikke jumalusi kreeka jumalustena (*interpretatio graeca*)⁵³: Ahura Mazdāh samastati Zeusiga, Verethragna 'ga (vərəθrayna)⁵⁴ Heraklesega, Mithra Heliose ja Apolloniga ning Nana⁵⁵ Artemisega. Iraani jumaluste interpreteerimine kreeka jumalustena mõjutas suurel määral nende jumaluste ikonograafiat. Ilmselt mõjutasid religioosse kultuse kreeka vormid samuti ka iraani kultusi. Seda võib näha kreekakeelses pühendraidkirjas jumal Oxose pühamus Takht-i Sanginis (Lõuna-Tadžikistan). Raidkiri oli uuristatud väikesele kivialtarile, millel paiknes kaheharulist flööti mängivat Marsyast⁵⁶ kujutav pronksskulptuur. Selle annetaja kandis iraani nime Artosauka ja pühendas oma votiivi jumal Vaxšule (Oxos). Siin on nii usklik kui ka jumal Iraani päritoluga, kuid kultuse vorm (votiivaltar Marsyase pronksfiguuriga ja pühendraidkiri) on kreekapärane, mis on suurepärane tõetus Kreeka-Iraani sünkretismi kohta.⁵⁷ India religioonidest olid Kušaani riigi alal levinud hinduism (eriti jumal Šiva kultus) ja budism. Viimast toetas eriliselt suurim Kušaani valitseja Kaniška I, kellele on osaks saanud ka neljanda budistliku suurkogu kokkukutsumise au.⁵⁸ Lisaks juba nimetatud kultustele ja usunditele mängisid iraani, india, dardi⁵⁹ ja Kaafiris-

⁵¹ J. Harmatta jt 1994, lk 313.

⁵² *Ibid.*, lk 314.

⁵³ *Interpretatio graeca* tähendab mittekreeka päritolu jumalate samastamist kreeka jumalatega. Kreeklased samastasid oma jumalatega („interpreteerisid“) enamikku teiste rahvaste jumalatest. Selle aluseks oli tavaliselt (kuid mitte alati) oma ja võõra jumala funktsioonide sarnasus — peajumal samastati Zeusiga, sõjajumal Aresega jne.

⁵⁴ Muinaspärsia sõjajumal.

⁵⁵ Algselt Mesopotaamia päritolu viljakusejumalanna, kelle kultus levis Lähis- ja Kesk-Idas.

⁵⁶ Kreeka mütoloogias saatür või sileen (loodusvaim), tuntud kui meisterlik flöödimängija.

⁵⁷ J. Harmatta jt 1994, lk 314.

⁵⁸ Budismi kohta Kušaani riigis vt K. C. Sagar 1992, lk 180–184.

⁵⁹ Dardi keeli rääkivad hõimud India ja Pakistani põhjaosas ning Afganistanis. Dardi keelerühma kuuluvaid keeli peetakse siirdekeelteks indoeuroopa ja indoiraani keelte vahel.

tani⁶⁰ rahvastiku hulgas olulist rolli ka mitmed kohalikud kultused, mis ei ületanud hõimude piire.⁶¹

Peamiseks allikaks jumalate kohta, keda Kušaani riigis austati, on Kušaani valitsejate kuld- ja vaskmündid.⁶² Suurem osa münte, millel on kujutatud jumalaid ja jumalannasid, on pärit kuningate Kaniška I ja Huviška valitsusajast. Kuigi kogu Kušaani riigi kronoloogia on kõikuv ja kindlaid daatumeid teatakse vähe, on ometi kindel, et mõlemad kuningad valitsesid 2. sajandil pKr, mis oli ühtlasi ka Kušaani riigi õitseae.

Eelpool nimetatud kahe valitseja müntidel on kujutatud kokku üle 33 erineva jumaluse.⁶³ Päritolu järgi võib jagada müntidel kujutatud jumalad ja jumalannad järgmistesse gruppidesse:

a) Kreeka ja hellenistliku päritoluga jumalused: Helios (Ἡλιος), Hephaistos (Ἡφαιστος), Selene (Σελήνη), Anemos (Ἄνεμος), Herakles (*Erakilo*), Sarapis (*Sarapo*);

b) India päritoluga jumalused: Boddho (Βοδδο = Buddha), Metrago boddo (Μετραγο Βοδδο = bodhisattva Maitreja), Maaseno (Μαασηνο = Mahasena), Skando komaro (Σκανδο κομαρο = Skanda Kumara), Šakamano boddo (βακαμανο Βοδδο = Śākyamuni Buddha);

c) Iraani päritoluga jumalused: Ardoxšo (Αρδοχφο), Ašaeixšo (Αβαειχφο), Atšo (Αθφο), Pharro (Φαρρο), Lrooaspa (Λροοασπο), Manabago (Μαναοβαγο), Mao (Μαο), Mithro (Μιθρο; (teisendid: Miuro (Μιυρο), Mioro (Μιορο), Miuro (Μιυρο)), Moodzoano (Μοζδοοανο), Oado (Οαδο), Oaxšo (Οαχφο), Ooromozdo (Οορομοζδο), Oralgno (Οραλαγνο), Tiero (Τιερο).

Lisaks nimetatutele on müntidel kujutatud veel Mesopotaamia päritoluga jumalatar, kelle nimi esineb kolmel erineval kujul (Nana (Νανα), Nanaia (Ναναια), Nanašao (Ναναβαο); neist algseim nimekuju on esimene)⁶⁴ ning jumal nimega Oešo (Οηφο), keda on enamasti samastatud

⁶⁰ Ajalooline piirkond tänapäeva Afganistani Nuristani provintsi territooriumil.

⁶¹ J. Harmatta jt 1994, lk 314.

⁶² Nende kohta Vt Parmeshwari Lal Gupta, Sarojini Kulshreshtha. *Kušaṇa Coins and History*. New Delhi: DK Printworld, 1994; H. Humbach 1975, lk 135–141; David W. MacDowall. *The Role of Mithra among the Deities of the Kushana Coinage*. — *Mithraic Studies* 1975, lk 144–150; D. W. MacDowall 1978, lk 305.

⁶³ *Ibid.*, lk 308–315.

⁶⁴ Vt tema kohta Guitty Azarpay. *Nana, the Sumero-Akkadian Goddess of Transoxiana*. — *JAOS*, 1976, nr 4, Vol. 96, lk 536–542.

Šivaga,⁶⁵ kuid kelles võib näha Šiva segunemist muinaspärsia jumala Vājuga.

Erineva päritoluga jumaluste eksisteerimist Kušaani müntidel on põhjendatud mitmeti. Kõige levinuim neist on seletus, et kuna Kušaani riik oli multietniline ja -religioosne, siis on müntidel kujutatud erinevate kušaanide valitsetud rahvaste jumalaid.⁶⁶ Seejuures rõhutab Sagar, et kui mõni kušaanist valitseja ise järgis üht kindlat religiooni või kultust (budism, šivaism, višnuism), ei muutnud ta seda riigiusundiks, andmata seega oma riigis ühelegi religioonile eelisseisundit. Sagari arvates väljendab see kušaanide religioonipoliitika tolerantsust.⁶⁷ Ka Sircari arvates peegeldavad erinevad jumalused paljumeelse Kušaani impeeriumi erinevaid kogukondi ja religioone.⁶⁸ Rosenfield ei ole selle seisukohaga nõus. Ta juhib tähelepanu, et müntidel puuduvad džainistlikud jumalused ja budistlikud embleemid on väga haruldased, kuigi budism nautis Kušaani riigis Kaniška valitsusajal kindlasti õitsengut. Seepärast teeb Rosenfield järelduse, et enamik müntidel kujutatud jumalustest oli kušaanide *comes augustii* — monarhi jumalikulid kaaslased ja toetajad ning seega tuleb müntidel leiduvaid kujutisi mõista kui valitseva dünastia ideoloogia otsest väljendust.⁶⁹ Ka Harmatta käsitleb mitmeid müntidel leiduvaid jumalusi dünastiliste jumalatena, kuid vaatleb neid Kušaani valitsejate laiemal religioonipoliitika kontekstis, mille üks eesmärk oli juba niigi eksisteerivat sünkretismi toetada:

Vähese tõestusmaterjali kiuste ja arvestades selle mõningat fragmentaarsust, võime me teha mõned üldised järeldused religioosse elu kohta kogu Kušaani riigi territooriumil. See oli väga arenenud ja diferentseeritud. India religioossed liikumised — šivaism, višnuism, džainism ja budism läbisid oma erinevate koolkondadega Kesk-Aasiat, nagu ka India kaup-

⁶⁵ Vt D. W. MacDowall 1978, lk 305–315; J. Harmatta jt 1994, lk 322, K. C. Sagar 1992, lk 180; D. W. MacDowall 1975, lk 148; D. W. MacDowall 1978, lk 311. Ka Dines Sandra Sircar peab võimalikuks, et *On̄po* näol on tegemist Šivaga, kuid ta peab seda siiski üksnes võimaluseks. Vt Dines Sandra Sircar (koost). *Selected Inscriptions Bearing on Indian History and Civilization*. Vol. 1: From the Sixth Century B. C. to the Sixth Century A. D. Calcutta: University of Calcutta, 1965, lk 147, märkus 6.

⁶⁶ K. C. Sagar 1992, lk 180.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ D. W. MacDowall 1978, lk 309.

⁶⁹ J. Rosenfield. *Zeitschrift der Deutsche Morgenländische Gesellschaft*, 64 (1910), lk 739 jj (viidatud D. W. MacDowall 1978, lk 309 kaudu).

mehed, sest kušaanide valitsus soodustas rahvusvahelist kaugkaubandust. Ida-Iraanis kohtusid India usundid Kreeka jumalustega, zoroastrismi ja kohalike zoroastrismieelsete kultusevormidega ning Põhja-Iraani ratsanomaadide muistsete Iraani religioossete ideedega. Kušaani kuningad valisid enda jaoks sellest religioossete elementide, ideede ja kultusevormide tohutust mitmekesisusest välja need, mis sobisid nende muistsete religioossete traditsioonidega ja tugevdasid nende kuningavaõimu religioosset ideoloogiat. Nii näitab „Kušaani panteon“ müntidel vaid valikut nende impeeriumi religioossetest kultustest.⁷⁰

2.3. Iraani usundist pärinevad jumalused Kušaani riigis

Kõige suurema grupi moodustavad Kušaani müntidel Iraani usundist pärinevad jumalused. Enamik neist on identifitseeritavad suhteliselt kergesti, kuid mõnede puhul ei ole peale nime Iraani päritolu selge, millise konkreetse jumalaga on tegemist. Vaatleme neid jumalaid lähemalt.

Αρδοχβο on naisjumalus, keda kujutatakse hoidmas käes *cornucopiae*'d.⁷¹ Ta on identifitseeritav jumalanna Ardvaxšina, kes vastab Avesta õnnelumalannale Aši Vanuhile.⁷²

Οαδο on jumalus, keda kujutatakse müntidel jooksva habemiku mehena, rippuvate juuste ja lehviva rüüga. Ta oli tuulejumal, kelle nimes võib näha baktripärast mugandust vanapärsia sõnast *vāta*, mis tähendab tuult ja on tuulejumala nimeks juba *Avestas*.

Αθβο esineb müntidel habemiku mehena, kelle õlgadest väljuvad tuleleegid. Tema nimes ja kujus on äratuntav iraani tulejumal Ātar. Ka tema esineb juba *Avestas*, kus teda peetakse Ahura Mazdāh pojaks. Hilisemas Iraani traditsioonis peeti teda taevavärava valvuriks (nagu kristlikus traditsioonis apostel Peetrust) ning hilisest Sassaniidide ajajärgust pärinevas apokalüptilises tekstis *Bundahišn* on tal ka oma roll eshatoloogilistes sündmustes. Seal sulatab ta aegade lõpus üles mägede sisemuses peituvat metallimaagi, mis hakkab mäekülgedelt alla voolama. Sellest metallivoolust peavad läbi astuma kõik surnuist ülestõusnud inimesed — õigetele on see meeldiv nagu soe piim, patuseid aga põletab nagu tuli. Kuid nende piinad ei kesta rohkem kui kolm päeva —

⁷⁰ J. Harmatta jt 1994, lk 329.

⁷¹ Küllusesarv.

⁷² Geo Widengren. *Die Religionen Irans. — Die Religionen der Menschheit*. Vol. 14. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1965, lk 335.

pärast seda on nad kurjusest puhastatud ja hakkavad elama uueks loodud maailmas.

Mao on meesjumal, kelle õlgadest kasvab välja kuusirp ja ta on relativastatud mõõgaga. Tema nimes on äratuntav muinaspärsia sõna Mäh, mis tähendab „kuud“ ja lisaks sellele, et ta oli kušaanide kuujumal, on teda mõõga tõttu peetud ühtlasi ka sõjajumalaks.

Αροοασπο oli muistne zoroastrismieelne jumalus, kes hoolitses Iraani ratsanomaadide hobuste tervise eest. Teda kummardati loodepoolsete Iraani ratsanomaadide hõimude hulgas ja tema nimi oli säilinud veekogu Dyrapses nimetuses. Tema nimi peegeldub ka alaani nimes Druvasfa, ent lõppkokkuvõttes on see tuletatav muinaspärsia nimest Drvāspā. Lruvaspa esinemine Kušaani müntidel võib kajastada Drvāspā nime arengut baktria keeles. Ilmselt olid baktrialased, kellel oli suurepärase ratsavägi ja kuulus hobusetõug, kummardanud Drvāspāt > Lruvaspat alates oma saabumisest Baktriasse.⁷³ Tähelepanuväärne on aga, et kui muinaspärsia Drvāspā oli jumalanna, oli Kušaani riigis austatud Αροοασπο meesjumal, keda kujutatakse kihutava hobuse kõrval seisva habemiku mehena.⁷⁴

Μαναιοβαιο nimes on nähtud *Avesta* Vohu Manahi⁷⁵ ('hea mõte, tarkus') baktriapärasest nimevormi. Seejuures oletab J. Harmatta, et Vohu Manah esines Kušaani müntidel samade funktsioonidega, mis tal olid zoroastrismis:

See (Vohu Manah — J. L.) oli seotud *xšathra* ('võim, kuningriik') valdamisega. Ta annab *xšatra* õigele inimesele, üleneb triumfis Drugi üle ning suurendab Ahura Mazdāh kuningriiki. Need religioossed ideed, mis on seotud Vohu Manahi/Manao Bago kujuga, sobisid Kaniška võitude ja vallutuste kontekstis suurepäraselt Kušaani kuningliku ideoloogiaga. Vohu Manahi funktsioon Ameša Spentade hulgas ja tema suhe Ahura Mazdāh'ga tõi Kušaani kuninga jumalike patroonide ringi zoroastrismi peamise jumala enda. Mazdāh Vana esindab „võidukat (Ahura) Mazdāh'd“, kes triumfeerib Drugi üle nagu Kušaani kuningas oma vaenlaste üle.⁷⁶

⁷³ J. Harmatta jt 1994, lk 324.

⁷⁴ G. Widengren 1965, lk 333–334.

⁷⁵ Üks Ameša Spentasse, Ahura Mazdāh kaaskonda kuuluv jumalus. Teda peeti veiste kaitsjaks.

⁷⁶ J. Harmatta jt 1994, lk 324.

Ent nagu peatselt näeme, on see vaid Μαναοβαγο üks võimalik interpretatsioon.

Kuningliku hiilguse ja au jumal Φαppo ei pärine *Avestast*, kuid ometi ei ole alust selle Iraani päritolus kahelda. H. Humbachi arvates esineb jumala nimi meediapärasest vormis ja järelkult pärineb Meedia-Pärsia imperiaalsest traditsioonist.⁷⁷ Harmatta, Buri, Lekekov, Humayun ja Sircar on seevastu seisukohal, et see jumalus oli ilmselt Partia päritoluga. Harmatta jt arvates võis vanapärsia sõna *farnah*, mis vastab *Avesta* sõnale *hvarenah* ('kuninglik hiilgus'), olla laenatud meedia keelest (*farnah*), kuhu see omakorda võis olla jõudnud sküüdi keelest (*farnah* < *hvarnah*). Igal juhul sai *farnah*'ist > *far*'ist Aršakiidide kuningaideoloogia kandev element. Φαppo kohandamine kušanide panteoniga võib olla Harmatta jt meelest olla seotud ideega, mis ilmneb teoses *Kārnāmag-ī Ardaxšīr-ī Pābagān* (keskpärsia k *Ardaširi, Papaki poja aktide raamat*), mille järgi *farr* ('kuninglik au') kaob juba ainuüksi kuninga lüüasaamisega ja pöörduv võitja juurde. Selle idee alusel oli kuningliku au kultuse sisseviimine õukonna religioosesse ellu Kaniška II loomulik käik, sest võitis Partia kuninga Vologesese.⁷⁸

Οορομοζδο nimes on äratuntav zoroastrismi peajumala Ahura Mazdāh nimi.⁷⁹ On aga tähelepanuväärne, et nime täisvorm esineb vaid ühel Huviška mündil.⁸⁰ Kahel mündil esineb nimekuju Orom, mille järgi Saksa uurija Humbach oletab, et siin võib olla tegemist lühendvormiga Ahura Mazdāh baktriapärasest nimekujust Ooromozdo.⁸¹ Ahura Mazdāh kultuse levikut Kušaanri riigis tõendab ka üks 1960. aastatel Surkh-Kotalist (Põhja-Afganistanist) leitud baktriakeelne raidkiri, milles antakse teada, et keiser Kaniška laskis rajada Surkh-Kotali pühamu. Raidkirjas leidub üksikasjalik loend jumalatest, kelle auks Kaniška on lasknud ehitada templi. Nende jumalate hulgas nimetatakse paljusid müntidelt tuntud nimesid ja loetelus leidub ka Ahura Mazdāh (Aurmuzd),⁸² kuid

⁷⁷ H. Humbach 1975, lk 137.

⁷⁸ J. Harmatta jt 1994, lk 325.

⁷⁹ G. Widengren 1965 lk 334.

⁸⁰ H. Humbach 1975, lk 139.

⁸¹ *Ibid.*, lk 140.

⁸² Michael Stausberg, *Zarathustra und seine Religion*. Band 1. Stuttgart: Kohlhammer, 2002, lk 195.

Kušaani riigis elavate iraani hõimude seas ei olnud Ahura Mazdāh ilmselt peajumal, vaid ainult üks paljudest jumalatest.

Palju vaidlusi on põhjustanud jumalanimi Μοϋδooαvo. Rootsi iranist Widengren on kindel, et siin on tegemist Ahura Mazdāh ühe nimekujuga. Selle kinnituseks viitab ta ühele teisele kušaani mündile, millel esineb jumala nimi kujul Ooromozdo, mis ei saa tema arvates olla midagi muud kui Ahura Mazdāh nimekuju O(h)oromazda.⁸³ Widengren juhib tähelepanu sellele, et Ahura Mazdāh kultus pidi olema sküütide (ta samastab sakad ja kušaanid) hulgas kindlasti tuntud, sest Päike on sküüdi keeles Urmaysde, s.t pärsiapäraselt Urmazde.⁸⁴ Briti iranist Nicholas Sims-Williams ei kahtle küll Μοϋδooαvo nime Iraani päritolus, ent ta väidab, et see ei ole pärisnimi, vaid mingi jumala (s.t mitte tingimata Ahura Mazdāh) epiteet ja pakub sõna tähenduseks 'halastaja, armuline'.⁸⁵

Οραλαγvo on jumal, keda kujutatakse iraani sõdalase rüüs. Tema kiivril istub Vargan-lind, mis viitab selgesti, et tegemist on muinasiraani sõjajumala Verethragnaga. Vargan-lind on *Jašt* 14:19 järgi Verethragna kehastus.⁸⁶

Τιεπο on meesjumal, keda müntidel kujutatakse vibu ja noolega. Ta on samastatav Tištriya tähega, s.t planeet Veenusega, ja tal arvati olevat suur mõju viljakusele.⁸⁷

J. Harmatta arvates toimus pööre Kušaani riigi usundi „iraniseerumisele“ Kaniška I valitsusajal. Vima Kadfises oli oma huvist India vallutamise vastu eelistanud usundipoliitikas Šiva kultust, aga tema järeltulija Kaniška seadis oma religioonipoliitika keskmesse Baktria ja Iraani religioossed kultused. Kuigi Kaniška vermitud müntide esimene väljalase kandis ikka veel kreekakeelseid kirjeid, asendati need hiljem baktriakeelsetega. Vastavalt sellele ilmusid kreeka jumalate asemele iraani Mioro, Mao, Atšo ja Nana. Harmatta on siiski veendunud, et see nähtus ei viita religioosse kultuse vahetumisele Kušaani kuninglikus õukonnas, vaid üksnes dünastiliste jumalate kreeka interpretatsiooni hülgamisele. Mioro, Mao, Atšo ja Nana kujutised on samased varasemate Heliose, Selene, Hephaistose ja Artemis-Nanaia vormidega. Kokkulangevus on

⁸³ G. Widengren 1965, lk 334.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ M. Stausberg 2002, lk 195.

⁸⁶ G. Widengren 1965, lk 335.

⁸⁷ *Ibid.* lk 336.

osaliselt silmatorkav Selene puhul, kes ilmub meessoost jumalusena — koos kreeka kuujumalanna ikonograafiaga võetakse tarvitusele meessoost iraani kuujumal. Silmnähtavalt ei esinda Kušaani Helios, Selene, Hephais-tos ja Nanaia Kreeka jumalusi Heliost, Selenet, Hephaihost ja Nanaiat, vaid on iraani jumalad Mihro, Maho, Atšo ja Nana, kušaani dünastia jumalikud patroonid, kes ilmuvad vastavalt *interpretatio graeca*'le kreeka jumalate nimedega ja kreeka ikonograafiaga.⁸⁸

Kušaani müntidel esinevate Iraani päritoluga jumalate puhul on olnud põhiküsimuseks nende seos zoroastrismiga. Humbach arvab, et Kaniška ja Huviška panteoni iraani jumalaid võib üldiselt pidada zoroaunistlikeks ning et nende arv on täielikult vastavuses *yazata*'de⁸⁹ arvuga *Avestas*.⁹⁰ Samas juhib Humbach aga tähelepanu, et võrreldes iraani jumalaid zoroaunistis ja kušaani müntidel, võib märgata kušaani jumalate erinevusi zoroaunistlikest jumalustest ning jõuab seisukohale, et kušaani panteon hõlmab ka zoroaunistlikeid jumalusi:

On väga õpetlik, et kušaani panteonis on kaks kuujumalat. Ühte neist, Maod, võib pidada zoroaunistlikuks. Teine on Manoa Bago, kes on väärt edasist diskussiooni. Manoa Bagot on kujutatud jõuka ülikuna, istumas luksuslikul sohval. Tal on neli kätt ja tema õlgadele on kinnitatud kuusirp. Tema nime käsitatakse 'Mõtte Isandana' (< Manaho Bago) ja teda on võrdsustatud zoroaunistliku *yazata* Vohu Manahiga ('Hea Mõte'). Kuid Nanao Baga ja Vohu Manah pole kaugeltki identsed. Mano Bagol puudub zoroaunistile tüüpiline dualistlik kontseptsioon. [---] Lisaks selle oleks zoroaunistis mõeldamatu neljakäeline jumal. Seepärast tuleb ta omistada mingile mittezoroaunistlikule kogukonnale, mis tõendab, et ta oli zoroaunistlike jumalus.⁹¹

Perifeerias säilib sageli väga vana ainek. Mõelgem kasvõi iisraeli usundile sel kujul, nagu seda kajastavad 5. sajandist eKr säilinud Elefantiine papüürused. Ja nii oli see ilmselt ka Kušaani riigis. Aga kui võrrelda Kušaani riigi iraani jumalaid zoroaunistiga, siis kõige tähelepanuväärsemaks erinevuseks on Ahura Mazdāh positsioon — puuduvad iga-sugused märgid tema domineerimisest. Samal ajal oli Ahura Mazdāh

⁸⁸ J. Harmatta 1994, lk 314.

⁸⁹ Pärsia *yazatas* ('austamisväärsed'); jumalike olendite tähistus zoroaunistis.

⁹⁰ H. Humbach 1975, lk 137.

⁹¹ *Ibid.*, lk 138.

naaberriigis Partias säilitanud oma domineeriva positsiooni.⁹² Seepärast võib küsida, kas Kušaani müntidel ja raidkirjades kajastuva iraani usundi näol oli üldse tegemist zoroastrismiga (kuigi see oli Kušaani riigis kindlasti olemas). H. Humbach oletab, et jumalad, keda me Kaniška ja Huviška kuldmüntidel näeme, esindavad Baktria kohalikku budistlikku panteoni, mis oli endasse integreerinud erinevat päritolu, sealhulgas ka Iraani jumalad.⁹³

2.4. Mithra ja tema roll iraani usundi jumalate hulgas

Mithra nimi esineb kušaani müntidel mitmel kujul: Μιθρο, Μυρο, Μιρο, Μυρο. Pole kahtlust, et need on juba *Avestas* ja Ahhemeniidide raidkirjadel mainitud Mithra nime baktriapäraseid versioonid. Müntidel kujutatakse Mithrat kandmas tuunikat, mantlit ja pikki saapaid. Ühel mündil on teda kujutatud nupuga ametikeppi kandvana, kuid tavaliselt ripub ta puusal lühike mõök, mille käepidemest ta ühe käega hoiab. Tema teine käsi on sirutatud välja ja osutab kahe sõrmega ettepoole. Teine Mithrale iseloomulik ikonograafiline tunnus on pead ümbritsev kiirtepärg. Osal Kaniška müntidel on samamoodi kujutatud jumaluse nimeks antud Helios ja osal Huviška müntidel kujutatakse teda koos kuujumala Maoga. Nad seisavad teineteise vastas, kusjuures mõlemal ripub vöö lühike mõök.

Mithra rolli ja funktsioonide üle Kušaani impeeriumi usundis on palju diskuteeritud. Ühest küljest on ta tänaseni leitud müntidel kõige sagedamini kujutatud meesjumalus, mis viitab tema populaarsusele Kušaani riigis. Teisalt on populaarsus olnud regionaalselt piiratud. Nimelt on leitud Mithra kujutistega münste kõige enam Baktria alalt ja sellega vahetult piirinevatelt territooriumidelt Kesk-Aasias, ent Kušaani riiki kuulunud aladelt Indias on leitud tema kujutisi väga vähe.

Kõige silmatorkavam näib Kušaani Mithra juures olevat küsimus tema solaarsest iseloomust. Nagu on näidanud oma kuulsas saksakeelse pealkirjaga ingliskeelses artiklis „Die Sonne das Beste“ Ilja Gerševitš, ei ole *Avestas* Mithrat ja Päikest teineteisega samastatud.⁹⁴ Mithrale pühen-

⁹² D. W. MacDowall 1978, lk 310–311.

⁹³ H. Humbach 1975, lk 140.

⁹⁴ Ilja Gershevitch. Die Sonne das Beste. — Mithraic Studies 1975, lk 68–89.

datud *Avesta* hümnis, 10. *Jaštis* räägitakse küll, et Mithra on jumal, kelle üherattalist kuldse rattaga kaarikut⁹⁵ veavad valged hobused. See vaielamatult päikesevankrit kujutav pilt annab küll tunnistust Mithra ja Päikese tihedast seosest, kuid mitte Mithra samastamisest viimasega. Mithrale pühendatud hümnis (ja *Avestas* üldse) seostuvad jumaluse kõige iseloomulikud jooned hoopis lepingutega (valvab lepingute täitmise järele ja karistab lepingu rikkujaid), vee, viljakuse ja taimikasvuga ning aarja hõimude kaitsmisega.⁹⁶ Ahhemeniidide Mithrat mainivad raidkirjad, mis pärinevad suures osas ilmselt samast ajast kui 10. *Jašt*, viitavad küll talle kui ühele kuninga jumalikule kaitsjale, ent neis puuduvad igasugused vihjed tema seosele Päikesega. Ka antiikautorid, kes räägivad Ahhemeniidide ajastust, mainivad korduvalt Mithrat kui jumalat, kelle nimel pärslased andsid vandeid, kuid alati on teda Päikesest lahus hoitud. Nii teatab Xenophon, et enne lahingut kreeklastega hüüdis Pärsia suurvürk appi Mithrat, Päikest ja tuld, et need annaksid tema sõduritele vaprust. On ilmne, et Xenophon mõtleb neist kui erinevatest jumalustest. Esimesed andmed Mithra ja päikese samastamisest on pärit 1. saj eKr: Kreeka geograafi Straboni märkus, et pärslased nimetavad Heliost Mithraks ja umbes samast ajast pärinevad kreeka-keelsed raidkirjad Väike-Aasiast, mis samastavad Mithrat Heliosega ja Apolloniga (ka viimane oli tollases kreeka usundis päikesejumal). Hilishellenistlikust Väike-Aasiast on pärit ühtlasi vanimad Mithra kujutised, mis rõhutavad jumala solaarset iseloomu, kujutades teda kandmas tiaarat, millest väljuvad päikesekiired. Ajaliselt järgmisena (2. saj pKr) kohtabki sama ikonograafilist motiivi Kušaani müntidel ning seejärel Sassaniidide kaljureljeefidel (4. saj pKr).⁹⁷ Kušaani müntidel kujutatud kiirtepärjaga Mithra kuulub seega olulise lülina iraani ikonograafilisse traditsiooni, mis saab alguse Partia ajajärgul ja kulgeb sealt Sassaniidide ajastusse. Kuna Mithra pead ümbritsev kiirtepärg ilmub ikonograafilise sümbolina esmakordselt nähtavale hellenistlikus Väike-Aasias, siis võib

⁹⁵ Jašt 10.136 kutsutakse päikest *Mithra vaša aeuua.caxra* ('Mithra üherattaline kaarik'). See on Indoiraani päritolu väljend, nagu me näeme India *Rig-Veedas* I.164.2, milles päikesejumala Surja kaarikut nimetatakse *ratha akacakra* ('üherattaline kaarik'). Vt H. Humbach, *Mithra in the Kushana period*, lk 137.

⁹⁶ Vt P. Thieme 1978, lk 501–510.

⁹⁷ R. Freye 1978, lk 205–211.

oletada, et kõnealune motiiv võib olla iraani traditsiooni laenatud kreeka kunstist, kus see oli olnud juba pikemat aega päikesejumal Heliose ikonograafiline tunnus.

H. Humbach on seisukohal, et kuigi Kušaani müntidel leiduva Mupo nimi on etümoloogiliselt identne *Avesta* Mithraga, on nende funktsioonid kahes religioosses süsteemis väga erinevad. Kušaani panteonis on Miiro ('Päikese') ja Mähi ('Kuu') vahel selge korrelatsioon. See ei ole kooskõlas *Avestas* esitatud zoroastriitlike arusaamadega, kus valitseb korrelatsioon Huuari (või Huuarexšaeta, 'Päikese') ja Mähi ('Kuu') vahel. Kušaani panteonis mängib päikesejumal Ašaeixšo iseseisvat rolli, samas kui *Avestas* mängib iseseisvat rolli Mithra,⁹⁸ mis võib kinnitada juba eelpool nimetatud hüpoteesi, et müntidel kajastuv iraani usund ei olnud zoroastrism.

Erinevalt hellenistliku Väike-Aasia ja Iraani Sassaniidide reljeefidest ei leidu Kušaani müntidel ka midagi, mis vihjaks Mithrale kui lepingujumalale. Seevastu on hellenistliku Väike-Aasia ja Sassaniidide reljeefidel seda aspekti selgelt rõhutatud — näiteks nii, et kuningat ja Mithrat kujutatakse kätlemas, nagu seda võib näha Väike-Aasias, või nõnda, et Mithrat kujutatakse viibivana kuningliku investituuri juures, nagu seda esitatakse ühel 4. sajandist pärineval Sassaniidide kaljureljeefil. Kuid Mithra roll kuninglikus investituuris ei olnud siiski ka Kušaani riigis tundmatu. Näiteks keiser Kaniška reliikvialaekal on tema ametisseadjateks kuujumal Mao ja Mithra.⁹⁹ Mõnedel Kušaani müntidel on seevastu kuninga ametisseeadjaks troonil istuv jumalus, keda ei ole suudetud identifitseerida. Mitmed uurijad on pidanud teda Ahura Mazdāh'ks,¹⁰⁰ ent niisuguseks samastamiseks puudub siiski alus. Ometi on tähtis, et Mithra seos investituuri ja seega õiguslike suhetega oli ka Kušaani riigis levinud.

Lisaks solaarsele iseloomule ja seosele õiguslike suhetega on Kušaani Mithra puhul tähtis militaarne aspekt, millele vihjab tema vööl rippuv mõõk. Tõsi — viimast kannab vööl ka kuujumal Mao ning peale tema on Kušaani panteonis veel teisigi sõjajumalaid. Ent see on mõistetav, kui arvestada, et Kušaani impeerium tekkis ja kasvas sõjaliste vallutuste

⁹⁸ H. Humbach 1975, lk 137.

⁹⁹ G. Widengren 1965, lk 336.

¹⁰⁰ *Ibid.*

tulemusel. Mithra puhul on tema militaarne aspekt olnud iraani usundis oluline läbi aegade.

3. Kokkuvõtvad järeldused

Võrreldes Mithrat iraani usundis väljaspool Kušaani riiki ja Kušaani riigis, võib täheldada järgmisi sarnasusi ja erinevusi:

1) Mithra on iraani usundis nii väljaspool Kušaani riiki kui Kušaani riigis üks paljudest, aga mitte keskne jumalus, nagu ta oli hiljem Rooma keisririigi aegses Mithrase kultuses, ent nii väljaspool Kušaani riiki kui ka Kušaani riigis on tal iraani hõimude usundis oluline roll. Ta on vaieldamatult üks tähtsamaid jumalusi. Nagu juba *Mihr-Jaštis* ja Ahhemeniidide raidkirjades, nii esineb Mithra ka Kušaani riigis koos Ahura Mazdāh'ga.

2) Nii Aršakiidide ja varase Sassaniidide ajajärgu iraani usundis väljaspool Kušaani riiki kui ka Kušaani riigis on Mithral tugev solaarne aspekt, mis väljendub nii ikonograafias (kiirtest nimbus) kui ka tema samastamises kreeklaste päikesejumala Heliosega (Strabon; kušaani mündid).

3) Nii Ahhemeniidide ja Sassaniidide aja iraani usundis kui ka iraani hõimude usundis Kušaani riigis on Mithra seotud kuningliku investituuriga. Erinevalt iraani usundist väljaspool Kušaani riiki näib kušaani Mithra seos lepingulistega suhetega aga piirduvat üksnes kuningliku investituuriga.

4) Nii iraani usundis väljaspool Kušaani riiki (alates *Avestast*) kui ka Kušaani riigis säilib Mithra militaarne aspekt, kuigi ta ei ole ei väljaspool Kušaani riiki ega ka Kušaani riigis peamine sõjajumal.

5) Nii *Avestas* kui ka iraani hõimude usundis on päikesejumalus seotud kuujumalusega, kes näib aga Kušaani riigis olevat olulisem kui ta oli *Avesta* religioonis. Kušaani Māo on *Avesta* Māhi täpne vaste (ka keeleliselt), ent *Avestas* ei ole tolle paariliseks Mithra, vaid üks teine jumalus, päikesejumal Huuar.

Seega võib öelda, et Mithra säilitas ka Kušaani riigis elavate iraani hõimude seas oma põhiolemuse, erinedes väljaspool Kušaani riiki elavate iraani hõimude Mithrast vaid mõnes üksikus aspektis, millest olulisemad on tema kui lepingujumala piirdumine kuningliku investituuriga ning eriline seos kuujumalaga, keda peetakse kušaani hõimude algseks peajumalaks.